

İSLAM HUKUKU VE İKTİSAT FELSEFESİNDE DEĞER YARGISI OLARAK ADALET

ŞAHBAN YILDIRIMER*

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

ÖZ

Tüm iktisadi sistemler; ister seküler içerikli olsun ister dinî içerikli olsun "adalet"i ulaşılması istenen bir değer olarak zikrederler. Bu kavramın içeriği hukuk, iktisat ve siyaset felsefesi zemininde çokça tartışılmıştır. Her sistem bu kavramı kendince tanımladıkları için bu kavramın içeriği, kullanıldıkları alanlarda farklılaşmaktadır. İslam iktisadına dair yazılmış eserlerde "adalet" ve "hakkaniyet" kavramları sıkça kullanıldıkları halde bu kavramların çok da tanımlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Biz bu çalışmamızda "adalet" kavramının İslam hukuk ve iktisat felsefesi açısından dinî temeli ve içeriğini analiz etmeye çalışacağız.

Anahtar Kavramlar: Adalet, Değer Yargısı, İslam Ekonomisi, İktisat Felsefesi

JUSTICE AS A VALUE JUDGMENT IN THE PHILOSOPHY OF ISLAMIC LAW AND ECONOMY

ABSTRACT

Justice is mentioned by all economic systems, secular or religious, as a desirable value. The content of justice has been discussed throughout the contexts of the philosophies of law, economics and politics. There are different contents and definitions of justice, because all of these legal, economic and political systems are focused on justice according to their own scopes. It is not possible to say that "justice" and "equity" are clearly defined, although they are frequently used in the written works of Islamic economics. Hence, in this essay we will analyze the content and the religious base of "justice" in the context of the philosophy of Islamic law and economy.

Keywords: Justice, Value Judgment, Islamic Economy, Philosophy of Economy

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi. E-Mail: sahban42@hotmail.com

Tarih boyunca tüm iktisadi sistemlerde adalet, özlenen ve hedeflenen en temel içeriklerden biri olmuştur. Bu kavram hemen her çağda ve her iktisadi sistemde içeriği yeniden tartışılan bir kavramdır. Adalet; siyasi, iktisadi, teolojik, etik ve hukuki içerikli bir kavramdır. Bu kavram çok defa alan kaymasına uğramış, farklı zeminlerde tartışılırken farklı anlamlar yüklenildiğinin farkına dahi varılamamıştır. Örneğin; kavram siyasi bir içerikle tartışılırken hukuki argümanlarla desteklenmiş, ya da etik anlamda bir “*nasihat*” olarak ele alınırken yüksek bir çıtaya sahip bu kavramın hukuki bir zeminde karşılık bulması hedeflenmiştir. Ya da siyasi içerikle tartışılırken iktisadi açıdan temellendirilmiştir.

Adaletin ne olduğu konusunda değişik görüşlerin varlığının nedeni sadece insanların düşünce ve eğilimlerinin farklılığı ve sosyal guruplar arasındaki çıkar ve inanç çatışmaları değildir. Bu görüş farklılıklarının temel nedeni, bu kavramla hedeflenen amaçların hem nitelik hem de nicelik olarak çokluğu ve farklılığıdır.

Bu kavramın içeriği ve bu içeriği şekillendiren “kaynak”, felsefi olarak sistemleri bir birinden ayırmaktadır. İslam hukuku ve iktisadı açısından bu kavramın içeriği metafizik kaynaklı ilahî iradedir. Yani adaletin içeriğini Kur’an ve bu dinin tebliğcisi Hz Muhammed’in söz, fiil ve takrirleri oluşturmaktadır. Ancak şu bir gerçektir ki, Kur’an nassları ve Hz Muhammed’in uygulamaları sınırlıdır. Buna mukabil insanların ihtiyaçları ve karşılaşılması muhtemel sorunlar ise sınırsızdır. İlk fetihlerle birlikte Müslümanlar bu gerçekle yüzleşince karşılaşılan sorunlara çözüm üretmek İslam âlimlerinin en önemli uğraşlarından biri olmuştur. İslâm hukukunda bu gerçek şu şekilde ifade edilmiştir: Nasslar sınırlı, olaylar ise değişken ve sınırsızdır. Değişken olan bu olayların hükmünü, bu sınırlı nasslardan çıkarmak hukukçunun en temel görevidir. Hakkında nass bulunmayan bir konuda İslâm’ın temel ilkelerinden hareketle yeni içtihatlar bulunmak, bu hukukun dinamizmini ve esnekliğini sağlayan en temel kabuldür.

Fıkıh usulü/metodolojisi, İslam’ın kaynak metinlerine eğilen bir uğraştır ve İslam ekonomisi de İslami ekonomik sistemi açığa çıkarma çabasında fıkıh metinlerine eğilir. Diğer bir deyişle fıkıh, İslam ekonomisi alanında vazgeçilmez bir bilgi kaynağıdır. İslami ekonomik sistemin geliştirilmesinde gerekli olan bilgi çabasıyla fıkıhtaki içtihat arasında benzerlik olduğu gibi, iki alanda da uygulanabilirliğin sınanması araçları benzerdir. Gerçek hayatta ve amprik verilerle uygulanabilirlik, İslami ekonomik sistemin geçerliliği için gerçek bir sınanmadır. Bu sınanma daha sonra, sistemin işleyişi için kuralların belirlenmesi için de gerekli süreçtir (Kahf, 2014).

Adalet Kavramı

Arapça “a.d.l.” kökünden gelen adalet; denk olmak, birbirine eşit olmak, doğru olmak, terazinin kefelerini eşit hale getirmek, insaf etmek, herhangi bir işte doğru olmak, eşit muamele etmek, tarafsızlık, eşitlik, hakkı yerine getirmek, haksızlıktan kaçınmak, ölçülü hareket etmek, istikamet, ifrat ile tefrit arasında olmak, hakkı ve eşitliği gözetmek, işleri yerinde ve zamanında yapmak gibi maddi ve manevi anlamlara gelmektedir. Terim olarak, “insanlar arasında bir tarafa meyletmeden davranmak, herkesin hakkını tanımak, herkese layık olduğu ve hak ettiği şeyi vermek” olarak tanımlanmıştır (Cerrahoğlu, 17).

İslam hukukunun temel referans kaynağı olan Kur’an-ı Kerim’de yüzü aşkın ayette adalete atıfta bulunulur. Bu ayetlerde ‘adl, kıst, mizan’ gibi doğrudan adaleti ifade eden kelime ve kavramlar kullanılırken dolaylı kullanımlara da rastlanmaktadır. Hatta ima yoluyla adaleti çağrıştıran kelime ve kavramlar da görülmektedir. Buna mukabil zulm, ism ve dalâl boyutlarıyla zuhur edebilecek adaletsizlikleri kötileyen iki yüzü aşkın ayet vardır (Hadduri, (1991). İslâm hukuku açısından ‘dağıtıcı adalet’ ve ‘eşitlikçi adalet’ ayrımının ilahi tebliğdeki karşılığını bulmaya çalışan kimi hukukçular Kur’an’da geçen ‘adl’ ve ‘küst’ kavramları arasındaki fark üzerinden bu konuyu temellendirmeye çalışmışlardır. Öncelikle dil açısından bu iki kelimenin bu ayrıma elverişliliğini araştırmak gerekir. Dil bilimciler ‘küst’ kelimesini ‘apaçık adalet’ olarak tanımlarlarken, bu kelimenin somut adaleti (matematiksels eşitlik) tanımlamak için kullanıldığını ifade etmişlerdir. ‘Adl’ kavramında ise ‘adalet’ gizli olabilmektedir. İslam âlimleri bu durumu “ilahî hikmet” kavramıyla ifade etmişler, Yaraticının kullarına karşı merhametli oluşu ile adalet sahibi olmasını birlikte zikrederek bu durumu “mutlak adalet” olarak tanımlamışlardır (Cevziyye, 1993). Çerçevesi büyük oranda Kur’an tarafından çizilmiş olan miras hukukuna ilişkin payların dağılımında da ilahi iradenin adaletinin gereğine işaret edilmiştir.

Adalet kavramıyla ifade edilmek istenilen değerın ne olduğuna ilişkin olarak bir fikir birliğinin varlığından söz etmek zordur. Bunun nedeni, kişilerin adalet konusundaki fikirlerinin; kişisel çıkarlarına ve inançlarına, mensubu buldukları toplumların veya zümrelerin çıkarlarına ve kişilerin mizaç ve karakterlerine bağlı olarak değişmekte olmasıdır (Aral, 1997).

Toplumların adalet algısı, değişken olabileceği için toplumu oluşturan bireylerin çoğunluğunun adalet olarak kabul edeceği bir norm, sırf çoğunluk bu kanaatte olduğu için “objektif bir kriter” olarak kabul edilemez. Örneğin; belirli bir dönemde, belirli bir toplumda, toplum üyelerinin çoğunluğunun neyin adaletin gereği olduğu, neyin adalete aykırı

bulunduğu konusunda bir görüşe sahip oldukları ileri sürülebilir. Ancak, böylece ortaya çıkan adalet anlayışı, çoğunluğun adalet görüşü olmaktan ileri gidemez ve bu tür adalet görüşünün de “objektif geçerliliği”nin bulunduğu iddia edilemez. Çünkü bir süre sonra aynı toplumda çoğunluğun daha değişik bir adalet görüşünü benimsemesi de mümkündür (Güriz, 1997). Bu argümanlardan hareketle, subjektif adaletin dışında ve ondan önce objektif bir adalet kavramının var olduğunu ya da var olması gerektiğini kabul etmek gerekir. İşte iktisadi anlamda değer olarak söz konusu olan adalet de, objektif anlamda adalettir.

En genel anlamda adalet kavramı; “*herkese hakkını ve hak ettiğini vermek*” şeklinde açıklanmıştır. Ancak bunu söylemekle yine de sorun çözülmüş olmamaktadır. Kimin neyi hak ettiğini belirleyecek olan makam, otorite olarak hiç kimsenin itiraz etmeyeceği ve hukuka uyan tüm insanların gönül rızasıyla onaylayacağı bir mercî olmalıdır. Ayrıca kimin neyi hak ettiğine dair bir öğreti olmalıdır ve insanlar bunu vicdanen onamalıdır. Çünkü “kimin neyi hak ettiğini kanun belirler” ifadeleri vicdani duyguları yatıştırmamaktadır. Bunun yanı sıra kanun koyan beşerî irade, kimin neyi hak ettiğinin ölçüsünü nereden almaktadır. Tüm bu ifadeler felsefi olarak temel tartışma konusu olan adaletin metafizik alana bağlanmasının zorunluluğunu ortaya koymaktadır. Çünkü herhangi bir hareketin hukuki ve iktisadi anlamda değerini belirli üstün bir kurala göre ölçüyoruz. Kuralın değerini de transandantal bir temele göre belirliyoruz. Böylece açık bir gerçeklik olan hareket ile geçeklik sınırlarını aşan transandantal bir temel arasında sıkı bir ilişki kurulmuş oluyor. Gerçekte kurallar hakkında bir değer yargısı vermek, yani falan kuralın, falan temele göre iyi ya da kötü olduğunu saptamak meselesi bizi, felsefeye, yani fizikötesine başvurmak zorunda bırakır. Çünkü hareketlerimizin ölçüsü olan bu kuralların değerlerini yine kendileriyle ölçmemiz olanaksızdır. Söz gelimi, “falan hareket, falan kanunun maddesine uygundur”, deriz. Fakat acaba bu “falan kanun maddesi” nin de iyi veya kötü, elverişli veya elverişsiz, adalete uygun ya da aykırı olmak gibi bir değer hükmüne konu olması olanaksız mıdır? Bu kurallar mutlak olan ve haklarında hiçbir değer yargısı söz konusu olmayan gerçekler midir? Kuralların, birer mutlak gerçeği ifade eden epistemolojik yargılarından ibaret olmadıklarını gördük. O halde bu kuralların da -iyi ya da kötü olsun- herhangi bir değer yargısına konu olmaları mümkündür. Fakat buradaki değer yargısının “ölçüt”ünü artık bu kurallar âleminde aramamalıyız. Bu yüksek ölçüyü metafizik alana dair inancımızdan almak zorundayız (Hırş, 1997). Bundan dolayı hukuk tarihi boyunca hukukçular, normları bağlayıcı kılan temel meşruiyet kaynağını araştırmışlardır.

Adalet; temelinde ahlaki bir kavramdır. Günümüz kimi iktisatçıların iddia ettikleri gibi İslam iktisadında ahlakın adalette somutlaştığı tezi doğru değildir. (Ongan, 2008). Zira adalet kavramının kendisi en az ahlak kadar soyuttur. Bir erdem olan sübjektif adaletin dışında ve ondan önce objektif bir adalet kavramı vardır. İşte hukuk ve iktisat alanında değer olarak söz konusu olan adalet de, objektif anlamda adalettir. Sübjektif ve objektif adalet ayırımından başka bir de, yasa adaleti ya da yasal adalet diyebileceğimiz adalet ile yasa üstü ya da yasa öncesi adalet ayırımı vardır. Yasa üstü ya da yasa öncesi dediğimiz adalet; tüm hukuk sistemine ve sistemlerine egemen bulunan objektif ve salt bir değer niteliğindeki adalettir. Hukuk felsefesini özellikle ilgilendiren adalet de, budur. Yasal adalet ya da yasa adaleti ise yasalara uygun olarak davranış ve tutum biçimini deyimler (Aral, 1997).

Hukuk, adalet dediğimiz hukuk idesine hizmet etmekte, onun toplumsal yaşamda gerçekleşmesine yardımcı olmaktadır. Adalet, salt ve objektif ahlâkî bir değer olduğundan ötürü insanların akıl ve vicdanlarına seslenmekte, onlara belli bir davranışı buyurabilmektedir. Hukuk adalet gibi etik bir değere dayalı olmakla, anlayışlarına yöneldiği bireylerden kendisini onamalarını beklemekte ve ancak böylece, belli davranışlar için bir buyruk karakterini kazanmaktadır. Yoksa vicdanen kabule değer olmayan, sırf dışarıdan buyrulan bir normun bağlayıcılığının, bireyleri yükümlü kılması, anlaşılabilir (Aral, 1992).

Adaletin Teolojik Kaynağı

Değer kuramı, insanların değer biçme ihtiyaçlarından doğan çeşitli sorunlarını sistematik bir tarzda inceleyen felsefenin bir koludur. Değer felsefesinin görevi; değer biçmek konusunda bize güvenilir ölçüler vermektir. Bundan dolayı bütün etik, estetik ve hukuk felsefesi bu görev alanına girer. Yani hangi alanda bir kural ile karşılaşarsak, bu kuralı takdir için değer kuramına başvurmamız gerekir. Herhangi bir kural hangi alanda rol üstlenirse, orada değer kuramının bir görevi var demektir.

Değer felsefesi açısından adaleti, akli ilkelere dayandıran hukuk akımları ile İslâm düşüncesindeki adalet telakkisi arasında herhangi ortak bir noktanın varlığından söz etmek mümkün değildir. Değer olarak adaletin kaynağı, hem hukukçular hem de felsefeciler arasında bir tartışma konusudur. İslâm düşüncesinde adaletin kaynağı teolojik alana dâhildir. Her şeyin değeri, Tanrı'nın değerinden gelir (Stratenwerth, 1997). İslâm hukukunda ilâhî irade, Kur'an'da normatif düzenlemeler olarak belirlemekte ve ilâhî elçinin yaşam kodlarında pozitiviteye dönüşmektedir. Böylece İslâm değer felsefesi, hukuk alanına aktarılmıştır. Değer olarak adaletin

kaynağı ne ampirik ne de aposterioridir. İlk değer üzerinden hareket edildiğinde ya da geriye dönük ilk değer araştırıldığında akıl bu sonuca ulaşmak zorunda kalır. Böylece adalet denilen değerın metafizik kaynaklı olduğu hususu iktisadi alanda hissedilen bir değerdir.

İslâm hukukunda ahlâkî normların değer kaynağı kişinin vicdanı değıldir. Başka bir ifadeyle kişi bir davranışın iyi ya da kötü olduğunu kendi vicdanıyla belirlememiştir. Bu konuda İslâm düşünce tarihinde hem teolojik açıdan hem de hukuk açısından uzun tartışmalar yaşanmıştır. Ahlâkî normların vicdanî boyutunun etki ve sonuçlarının toplumsal düzenleyicilik bağlamında hukuki normlardan daha etkili olabileceğı ifade edilebilir.

Aslında hukukun bağlayıcı oluşunun temelini, insanın tinsel yanında kök salmış bulunan adalet değeri oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle hukuk, içerdiği adalet değerinden ötürü bireylerin kendisini içten benimsemesini talep edebilmektedir. Adalet ise ahlâkî nitelikte bir değerdir. Ahlâkî değerleri içermeyen bir hukukun varlığı tasarlanamaz. Ahlâk, toplumsal düzenin biricik temeli ve dayanağıdır. Bu itibarla ahlâkî değerler ve onlara inanç olmaksızın ne bireysel yaşam, ne de onun uzantısı olan toplumsal yaşam, insani bir kimliğe dönüştürülebilir. Ahlâkî değerlere inancın olmadığı ve ahlâkî bir değer olan adalete dayanmayan bir hukukun egemen bulunduğu bir yerde hiçbir ödev kavramı bulunmayacak, hukuk güçlülerin güçsüzlere karşı güç kullanmasından ibaret olacaktır (Arsal, 1945).

Beşerî iktisadî sistemlerde hukuki ve cezai müeyyidelerin etkisi dünya hayatı ile sınırlı kalırken İslâm hukukunda müeyyideler ebedi hayata da taşınmaktadır. Bunun yanında iyi niyetle kanuna itaatin dünyevi sonuçlarına ilave olarak uhrevî açıdan da sevabı, itaatsizliğin de uhrevi sorumluluğı ve günahı bulunmaktadır ki, bu günahın müeyyide olarak, sevabın da teşvik olarak, kanunlara itaat edilmesinde önemli bir rol üstlenmesi söz konusudur. Dünyevi ve maddi müeyyidenin yanı sıra sevap ve günah telakkisi gibi uhrevi ve manevi müeyyideler vicdanların eğitilmesinde ve kanuna itaatin aynı zamanda bir kulluk vazifesi olarak algılanmasında etkili olmaktadır. Ayrıca İslâm hukuk normlarının kaynağı olan nassların hepsi doğrudan dine dayandığından fertlerin gönüllerine tesir etmekte; bu da onların kanunlara gönül rızasıyla tabi olmalarını sağlayarak uygulanmalarını kolaylaştırmaktadır. Sevap ve günah telakkisi vicdanların eğitilmesine yardımcı olarak kanuna itaatin aynı zamanda bir iman ve kulluk vazifesi olarak algılanmasını sağladığı gibi; İslâmî hükümlerin helal-haram gibi diyânî yönünün olması da işlenen suçlarda dünyevî cezanın yanında uhrevî cezayı da içererek kanunların toplum üzerindeki etkisini artırmaktadır (Vural, 2011).

İslâm hukukunun uygulandığı toplumlarda normlara içtenlikle ve gönülden gelen bir bağlılık esastır. Bu duygu o kadar güçlüdür ki, tarihte işlediği suçu kendisi itiraf edenlerin örnekleri sayılamayacak düzeydedir. Hatta birçok suçun tahakkuku için konmuş fizikî şartların ağırlığına rağmen bu suçlara karşılık cezanın tahakkuku bu itiraflar sonucu gerçekleşmiştir.

Adalet Türleri

Adalet kavramı; kaynak, içerik ve değer felsefesi açısından farklı şekillerde sınıflandırılmıştır. Kimileri “kanun adaleti” ve ‘kanun üstü adalet’ şeklinde bir ayrım yaparken kimileri de “sübjektif adalet” ve “objektif adalet” şeklinde bir ayrım yapmışlardır. Buna göre kanun adaleti ya da kanuni adaletten anlaşılan, hukuki kararların, mahkeme kararlarının ya da kanun koymanın bir özelliğini, yani bunların, dayandıkları hukuk kurallarına uygunluklarıdır. Kanunlara uygun karar ve anayasaya uygun kanun, bu anlamda adalettir. Kanun üstü adalet ya da kanun öncesi adalet ise; hukukun son amacı olan hukuk idesini deyimler. Diğer gruplandırmada ise sübjektif adalet; adaleti gerçekleştirmeye yönelmiş bir zihniyet ve tutum olarak adalet severlik anlamında, hakikat severlik, yardım severlik gibi diğer erdemlerle yan yana bulunur ve kişilerin karakter değerini belirler. Böylece sübjektif adalet, erdem ve fazilet anlamında kişisel bir özelliği ifade etmektedir. Objektif adalet ise; kişinin bir özelliğine değil, aksine onun bu özelliğine uygun olarak somut durumlarda yerine getireceği ilişki biçiminin bir özelliğini deyimler (Aral, 1975). Bu kısa açıklamadan sonra yaygın kabule göre adalet türlerini aşağıdaki başlıklar üzerinden incelememiz mümkündür.

Dağıtıcı Adalet

Dağıtıcı adalet, orantılı bir eşitlik düşüncesinden kaynaklanır. Dağıtıcı adaletin de eşitlik düşüncesine dayandığı görülmektedir; yalnız, bu eşitlik salt bir eşitlik değil, orantılı bir eşitliktir (Aral,1997). Ancak herkese eşit olanın verilmesi, herkesin eşit bir işleme tabi tutulması, bazı durumlarda bizzat eşitliğin bozulması sonucunu doğurur. Nitekim her çocuğa eşit porsiyon veren anne değil, büyük çocuğa küçüğüne oranla daha çok veren anne adaletli görülecektir. Çünkü bireyler ihtiyaçları, yetenekleri, değerleri ve olanakları bakımından birbirleriyle eşit değildirler. Kesindir ki, herkesin salt eşitlik gereğince ele alınmasında da bir eşitlik söz konusu olabilir. Bu, artık salt ve aritmetik bir eşitlik değil, aksine bireylerin değer, yetenek ve olanaklarına uyan orantılı bir eşitliktir (Aral,1997).

Dağıtıcı adaletin bir gereği olarak “risk” faktörünün sermaye sahibi ile onu kullanacak kişi arasında dağıtılması gerekir. Zaten faizli sistemi adaletsiz yapan özelliklerden en önemlisi, sermaye sahibi sabit bir getiri ile garanti altına alınırken, bütün riskin bu sermayeyi kullanana yüklenmesidir. İslami sistemin ayırt edici özelliği olan adalet, sermaye sahibinin eğer kâr elde etmek istiyorsa, müteşebbis ile riski paylaşmasını gerektirir (Altan, 2010).

Eşitlikçi Adalet

Bu tür adalet, salt aritmetik eşitliğe dayanır. Hiçbir ayırım yapmaksızın herkesin eşit bir işleme tâbi tutulması, bu tür adaletin gereğidir. Bu adaleti, salt ya da aritmetik denilebilecek bir eşitlik düşüncesi biçimlendirir. Bu da ‘herkese eşit olanın verilmesi’ formülüyle tanımlanabilir. Oysa insanlar her hususta eşit olmadıkları için onları kayıtsız şartsız eşit muameleye tabi tutmak akliselime uygun olmadığı gibi bu tutum hissiselimi de tatmin etmez (Belgesay, (1963).

Adaletin özünü ve esasını eşitlik düşüncesi oluşturur. Eşitlik düşüncesi, aslında matematiğe ilişkin bir kavramdır. Oysa eşitlik düşüncesinin, adaletin gereği olduğu hiçbir yerde ifade edilmemiştir. Daha açık bir deyimle onun, kendisinden çıkarılacağı bir üst önerme yoktur. Dolayısıyla eşitliğin, adaletin gereği olacağı mantikî düşüncelerle kanıtlanamaz. Eşitlik önermesi Tanrısal buyrukla da temellendirilemez. Çünkü Tanrısal eşitliğin dahi insanın eşitlik tasarımı ile ölçülebilme olanağı vardır. Fakat böyle olmakla birlikte, eşitliğin adaleti temellendirdiği ve onu yansıttığı insanın hukuk duygusundan çıkar. Açıktır ki, eşitlik ihtiyacı, insan ruhunun duyabileceği en güçlü ihtiyaçlardan biridir (Erdoğan, 1994).

Hakkaniyet

Hem denkleştirici hem de dağıtıcı adalet, insanların adalet duygularını tatmin etme hususunda her zaman yeterli olmaz. Gerçek adalet, kişilerin bireysel durumlarını, her bir somut olay temelinde ayrı ayrı dikkate almayı gerektirir ki, buna hukukun ferdileştirilmesi (bireyselleştirilmesi) denilebilir. Zira her bir kişinin özellikleri bir birinden farklı olduğu gibi, hiçbir olay da bir başkasına tümüyle benzer biçimde gerçekleşmez. Dolayısıyla genel ve soyut hukuk normları, sözü edilen farkları gözeterek şekilde öngörülemez. insanların özellik ve farklılıklarının tümünün dikkate alınması gerektiğini iddia eden hukukçular, *hakkaniyet* şeklinde zikrettikleri bu adalet türünü bazen *nasfet / nasâfet* kavramıyla ifade etmişlerdir (Aral,1997).

İslam iktisat felsefesinde adalet ve hakkaniyet kavramlarının birlikte kullanılması bir geleneğe dönüşmüştür. Bu iki kavramın soyut ve vicdani bir tavsiye niteliğinde olmadığı, her bir Müslümanın bu kavramların içeriğini İslam'ın çerçevesini çizdiği değerlere uygun olarak somut bir şekilde hayata aktarılması çok önemlidir. Bu iki kavram o kadar önemsenmiştir ki, kimi iktisatçılar bunların hayata aktarımını bizatihi İslam'ın varoluş amacı olarak görmüşlerdir. Çünkü hayatın en can alıcı konusu olan ekonomik hayatın bunlardan uzak olması zulüm ve haksızlıklara yol açacak; yeryüzü fesada uğrayacaktır. Oysa Allah inanan insanlara yeryüzünü mamur kılmalarını öğütlemiştir (Abdullahoğlu, 2014). Bu anlayışla her Müslümanın İslam iktisadının önerdiği değerlerin hayata aktarımında aktif rol alması gerekir. Dünyayı belli bir mesafeden gözlemleyen ve hayatın akışına mesafeli durup müdahil olmayan pasif bir insan olmaya izin verilmemiştir (Zaman, 2014).

İslam'ın başta gelen ekonomik hedefi; tüm toplum bireyleri için entelektüel kapasitelerini, sağlıklarını koruyup geliştirebilecekleri ve toplumun ekonomik ve sosyal gelişimine etkin bir şekilde katkı sağlayabilecekleri müreffeh, adil ve eşitlikçi bir ekonomik ve sosyal yapı kurmaktır. İslam'a göre yaratılmış bütün kaynaklara erişim hakkı tüm insanlara eşit olarak sunulmuştur (Mirakhor 2014). Ancak kimi insanların bu kaynaklara erişme konusundaki acizliği (fiziksel, zihinsel kısıtlamalar ya da diğer şartlar yüzünden) o kişilerin bu kaynaklar üzerindeki hakkını geçersiz kılmaz (Mirakhor, Bao Wang Yong, 2014). İşte bu tür bir kısıtlılık yüzünden entelektüel kapasitesini kullanamayan veya bu kaynaklara biyolojik kısıtlılığı yüzünden ulaşamayanların özel durumlarını değerlendirmek ve onlar lehine pozitif bir ayrımcılıkta bulunmak "hakkaniyet" kavramı çerçevesinde mütalaa edilmekte ve İslam'ın realist perspektifinin bir göstergesi olmaktadır. Bu tür toplumsal gerçeklikleri göz ardı etmek ya da bu tür engellileri toplumun ya da devletin sırtında bir kambur olarak görmek İslam'ın inanç ilkeleri ile bağdaşmamaktadır.

Toplumsal Adalet

Toplumsal adalet kavramı insan topluluğunun yeryüzünde var olmasından itibaren ulaşılması gereken ideal bir değer olarak varlığını sürdürmüştür. Bu kavram insanlık tarihi boyunca güncelliğini korumuş, konuyla ilgili ideolojik, felsefi ve sosyolojik anlamda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İslam'ın önerdiği ilkelerin hayata aktarımı ile toplumsal hayatta adaletin ikame edilebileceği ham bir iddia değildir. Ya da çerçevesi belirsiz bir kuramdan ibaret de değildir. İslam toplumu bu değerlerle şekillenmiş bir

topluluk inşa etmiş ve kardeşlik içinde yaşamasını başarmışlardır. Ancak seküler ideolojilerle hayatı yönlendirmeyi dayatanlar böyle bir topluluğu inşa edemedikleri için gelinen noktada başarısızlıklarını kendi ideolojilerinde değil “toplumsal adalet kavramı”nın içeriğine mal ederek bu hedefin gerçekleşmesi imkânsız bir ideal olarak irrasyonel bir çerçeve olarak tanımlamışlardır. Onlara göre; “*kesin olan bir şey varsa o da, sosyal adalet kavramının tam anlamıyla hiçbir zaman ve hiçbir koşulda yeryüzünde uygulanamayacağı ve gerçekleştirilemeyeceği gerçeğidir.*” (Topakkaya, 2009).

Toplumla birey arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde, sosyal adalet dediğimiz adaletin diğer bir türünün etkisi büyüktür. Bu adaletin uygulanmasında bireyler tek başına dikkate alınmayıp, yalnızca toplumun üyesi olarak göz önünde bulundurulurlar. Çünkü toplumsal adalet gereğince, toplumsal ilişkiler düzenlenirken “ortaklaşa iyi”nin gerçekleştirilmesi amaç edinilir. Buna göre, bu tür adaletin uygulanmasında dağıtıcı adalette olduğu gibi, başlı başına alınan her bireye sırf kendi yetenek ve özelliklerine göre düşenin ne olduğu değil, herkese bütünü bir üyesi olarak tahakkuk eden hak ve ödevlerin ne olduğu belirlenir. Bu hak ve ödevlerin belirlenmesinde ölçü, bütünü iyiliği, diğer bir deyimle “ortaklaşa iyi”dir (Aral, 1997).

Toplum halinde bulunmanın imkânlarından yararlanan birey, onun varlığını korumak için diğer üyelerle yardımlaşp ortak hareket etmelidir. Ancak toplumun bir üyesi olarak bireyin, toplumun bütünü lehine olacak şekilde temel haklarından feragatini beklemek doğru değildir. Çünkü insan bir toplumun saadeti için yaratılmış değildir. Hukuk da insanların bazılarının diğerleri lehine olacak şekilde fedakârlık yapmalarını sağlamak için icat edilmiş kurallar bütünü değildir.

Adalet Türlerinin İslam Düşüncesindeki Pozitivitesi

İslâm hukukunun temel metni olan Kur’an tarafından normatif olarak düzenlenen konular hiçbir toplum tarafından uygulanmamakla değerinden bir şey kaybetmeyecektir. Bugünkü anlamda da hukuk, vakıaların üstünde ve fiilen ihlâl edildiği vakit dahi ideal bir değer olarak mevcut bulunmaktadır. Tecavüz ve ihlâl asla hukuku ortadan kaldıramaz. (Yörük, 1952) Örneğin; Kur’an tarafından normatif olarak düzenlenen miras hukuku hiçbir toplum tarafından uygulanmasa dahi o, yüksek değerinden bir şey kaybetmeyecektir. Temel değişmez bir değer olan ‘adalet’, tek kişi tarafından savunulsa, karşısında ise bütün diğer insanlar ‘zulm’ü savunsa, bu durum zulmü, savunulması gereken yüksek bir değere dönüştürmez ve

haklı bir konuma yükseltmez. Çünkü çoğunluğun yargısı, değişmez değerler karşısında bir değer ifade etmez (Hatemi, 1989).

Günümüz hukukçularından Hatemi; ‘eşitlikçi adalet’ ve ‘dağıtıcı adalet’ ayrımını ilahî tebliğ açısından temellendirmeye çalışmıştır. Ona göre Kur’an-ı Kerim’de, eşitlik adaleti “adl” terimi ile, “istihkak, liyakat ve oran adaleti” ise “kıst” terimi ile ifade edilir. İnsan hakları alanı; eşitlik adaleti alanıdır. Dil, din, cins, ırk ayrımı yapılmaksızın bütün insanlar arasında, insan hakları açısından, tam bir eşitlik sağlanmalıdır. Eşitlik adaleti alanının istisnası yoktur. İstihkak ve liyakat adaleti alanı ise, “kıst” alanıdır. ‘Kıst’sız ‘adl’, doğru yoldan “udul” {sapma} anlamını verir. ‘Adl’siz ‘kıst’ da doğrudan doğruya zulümdür. Bu sebeple; istihkak ve liyakat adaletine riayet edene “mukst” denilmiştir. Kıst; eşitlik adaletinden sonra gelen “oran adaleti” dir. “Mizan” denilen dengeyi gerektirir. İnsanlar arasında sadece “adl” boyutu ile hükmetmek yetmez, “kıst” ile de hükmetmesini bilmek gerekir. Temel insan hakları konusunda ‘eşitlik adaleti’nden bahsedileceğini belirten Hatemi, buna mukabil, ‘kıst’ kavramıyla ifade edilen ‘oran ve liyakat adaleti’nin gereği olarak ‘herkese istihkak ve liyakatine göre’ bir taksimin yapılması gerektiğini vurgular. Eşitlik adaletinin gereği olarak hiç kimseye insanlık haysiyetine aykırı ceza verilemeyeceğini belirtir. Kamu görevi ‘kıst’ alanı dâhilinde mütalaa edilince liyakat ve ehliyet ilkesi çerçevesinde hareket etmek gerekir. O, bu iki değer birlikte var olmasıyla hukuk devletinden bahsedilebileceğini vurgular. Aksi takdirde bir düzende ‘adl’ sağlanmadıkça hukuk devletine ulaşamayacağı gibi, ‘kıst’ sağlanmadıkça da kâmil bir hukuk devletinden bahsedilemeyeceğini belirtir (Hatemi, 1996).

Kur’an’ın normatif düzenlemeleri ve Hz Peygamber’in, ilahî iradenin içtihadı açık bıraktığı alanlardaki uygulamalardan hareketle uygulamada farklı adalet çeşitlerini görmek mümkündür. Hz Muhammed (sav)’in vefatından sonra devlet başkanı Ebû Bekir olmuş, hilafeti döneminde devlet gelirlerinin dağıtımında eşitlik ilkesine göre hareket etmiştir. Bu konuda kendisine şöyle bir uyarı vaki olmuştur: “Size gelen malların taksiminde herkesi eşit tutup, herkese eşit pay veriyorsunuz. Oysa insanlar birbirine eşit değildirlen. İçlerinde İslâm dinine ilk girenler ve bu din uğruna fedakârlık yapanlar var. Onlar fazilet bakımından da üstün duruma geçtiler. Bunlara bir öncelik tanımanız gerekmez mi?” Halifenin bu uyarıya cevabı şu şekilde olmuştur: “Bu insanların İslâm dinindeki kıdemlerine, savaşlardaki fedakârlıklarına ve bu yüzden sahip oldukları faziletlerine söyleyecek sözüm yok. Ancak bu saydığımız hususların sevabını ve ödülünü Allah verecektir. Bu konudaki eşitlik imtiyazdan daha hayırlıdır.” Abdisselam, İ. *Kavâidu’l-Ahkâm fî Mesâlihi’l- Enâm*, Dımeşk: Dâru’l-Kalem, I/100

Hız Ebû Bekir'in bu uygulamasını yorumlayan hukukçulara göre o, bütün Müslümanları bir babanın oğulları gibi görmüştür. Nasıl ki bir babanın çocukları iyilikte, dine hizmette hatta aileye yardımda birbirlerinden üstün olsalar da mirasta eşit pay alırlar. Ebu Bekir de buna benzer bir uygulamaya gitmiştir (Musa, 1973).

Hız Ebû Bekir'in vefatından sonra devlet başkanlığı Hız Ömer'e geçince durum değişti. Halife; *"Peygamber (sav) ile birlikte din uğruna savaşanları, İslâm'a sonradan girmiş olanlarla bir tutmayacağım"* diyerek uyacağı ilkeyi açıkladı. Buna göre en kıdemli olanlar, İslâm'ın varlık-yokluk mücadelesi olarak kabul edilen Bedir Savaşına katılanlar olmuştur (Ebû Yûsuf, 1982).

Halife Ömer'in bu uygulamasını yorumlayan hukukçulara hizmette önde olanın nimette de önde olması normal bir durumdur. Bu bir ayrıcalık değil bir haktır. Bu durum Kur'an'da şu şekilde ifadesini bulmuştur: *"Siz ne oluyor da Allah yolunda harcamıyorsunuz? Hâlbuki göklerin ve yerin (bütün) mirası Allah'ındır (her şey, asıl sahibi olan kalacaktır). İkinizden (Mekke) feth(in)den önce (Allah yolunda) harcayan ve savaşanlar, (diğerleriyle) bir olmaz. İşte onlar derece bakımından, (fetihten) sonra harcayan ve savaşanlardan daha büyüktür. Allah, yine de (bunların) her birine en güzel mükâfat olan cennet)i vaat etmiştir. Allah (bütün) işlediklerinizden haberdardır"* (Hadid Suresi, 57/10).

Hız. Ebû Bekir hazine gelirlerinin dağıtımında *"denkleştirici adalet"*e uygun düşecek uygulamalarda bulunmuştur. Oysa aynı konuda Hız Ömer'in *"dağıtıcı adalet"* anlayışına uygun düşecek şekilde hareket ettiği görülmüştür. (Türkî, 1998). İslam'ın öngördüğü yaşam biçiminde sosyal katmanlar arasındaki makasın daralması yönünde tedbirler alınmıştır. Bu konudaki temel düstur olan sermayenin tek elde birikmemesi Kur'an'ın vaz' ettiği temel bir ilkedir. İbadet boyutlu mali yardımlar toplumsal dengeyi sağlayacak şekilde çeşitliliğe sahiptir. (Zekat, Karz-ı Hasen, Vakıf vs.¹)

¹ Karz- hasen, Kur'an'da "güzel" (hasen) olarak bahsedilen ödünç verilen paraya (veya mala) denir. Bu davranış için bu terimin kullanılma nedeni, terimin yer aldığı tüm ayetlerde bu ödünç paranın (veya malın) alan kişiye değil, doğrudan Allah'a (cc) verilmiş gibi kabul göreceğinin vurgulanması olsa gerekir. Borç veren kimse Allah'a borç vermiştir. Öyle ise bu ne güzel bir akittir. İster sadaka ister zekat olsun alan tarafın ruh halini anlayabilmek için empati kurmak gerekir. Bu nedenle karşı tarafın rencide edilmemesine özen gösterilmesi gerekir. Verilecek malın tüm mal içinde mümkünse en iyisi değilse vasat bir tercih yapılmalı ancak asla kötü olan seçilip verilmemelidir. Allah için verilen bir şeyin eşyanın kötüsünden seçilmesi

İslam'da yoksulluk ve yoksulluğun önlenmesinde bireylerin sorumluluğu konularından daha fazla vurgulanan bir konu olmadığını söylemek yanlış olmaz. İslam anlayışında yoksulluğun önlenmesi görevi, mü'minler için her zaman aciliyet gerektirmektedir. İslam'a göre yoksulluk, sadece sosyal bir utanç vesilesi değil aynı zamanda insanı küfre sürükleyici nitelikte sakınılması gereken bir durumdur. Hz Peygamber yoksulluğu küfre denk bir durum olarak tarif etmiştir. Aslında yoksulluğu ile baş başa bırakılan her Müslümanın küfre terk edildiği ya da küfür ile baş başa bırakıldığı düşünülürse bu konudaki ihmallerin ne denli bir facia olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Başka bir ifadeyle yoksulluk nedeniyle İslam dairesinden çıkan bir kimsenin sorumluluğu kendisini Müslüman olarak niteleyen her bir bireyin omuzlarında durmaktadır. Bir toplumda yoksulluğun mevcut olması, İslamî kurallara riayet edilmediğine dair yeterli kanıt niteliğindedir. Bu durum, zenginlerin gelir ve servetleri içerisinde yer alan toplumun bu imkânlardan yoksun diğer kesimlerine ait payları ödemediklerinin bir göstergesidir. Bu gün İslamiyet'i kabul ettiğini ifade eden ve İslam ülkesi olarak anılan birçok ülkede adaletsizlik ve az gelişmişliği maalesef görebilmekteyiz. Bu durum İslam'ın temel öğretilerini yansıtmaktan oldukça uzaktır.

Temel insan hakları konusunda eşitlikçi adalet talebi, meşru olarak karşılanırken, kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde ehliyet ve liyakat esas alındığından bu alanda eşitlikçi bir adalet isteği makul değildir. Çünkü bu alanda herkese, sahip olduğu ayrıcalıklı niteliklere göre dağılım yapmak bizzat adaletin gereğidir. Bunların yanında İslâm hukukuyla özdeşleşmiş bir kavram olan hakkaniyet düşüncesi üzerinden farklı bir adalet kategorisini ortaya koymak da mümkündür. Bu adalet türüne genellikle medeni kanun ve borçlar kanunu çerçevesindeki uygulamalarda rastlanır.

1 SONUÇ

İlahî kaynaklı İslâm dininin insan hayatını düzenleyen ahlâkî ve hukuki esasları vardır. Tarihi süreç içinde bu esaslara dayalı farklı ekonomi doktrinleri

Allah'a sadakat açısından ne kötü bir tercih olacaktır. Ayrıca karşısındakinin yerine kendisini koyarak empati kuran bir kimse şöyle düşünmesi gerekir. Bu eşya bana verilseydi memnun olur muydum? Cevap hayır ise bu iyi bir tercih olmamıştır. Ayrıca Kur'an'da şu ifade yer alır. "Sevdiğiniz şeyleri başkalarıyla paylaşmadıkça gerçek iyiliğe ulaşamazsınız." Kişinin yaptıkları iyiliklerin gerçek iyiliklerden olduğunu test etmek istiyorsa sevdiği şeyleri başkalarıyla paylaşıp paylaşmadığına bakması gerekir.

ortaya çıkmıştır. Bu doktrinler tümüyle İslâm kendisi olarak nitelendirilemezler. Hatta bu doktrinlerden biri devlet otoritesiyle pozitif olarak hayata aktarılsa bile ortaya çıkan uygulamalar din olarak tümüyle İslâm'ın bizatihi kendisi olarak nitelendirilemeyecektir. Bunların bir yorum olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Son yıllarda İslam dininin temel referans kaynakları olan Kur'an ve Sünnette ortaya konmuş ilkelerden iktisadi sistemler ya da kurumlar oluşturma çabaları hız kazanmıştır. Bu yapıların İslam'ın bu alanlardaki birer uygulama örnekleri olduğu gerçeği unutulmamalıdır.

İslâm dininin insan hayatının her aşamasını düzenlemek için önerdiği değerler, bu dine inandıklarını iddia edenler dâhil hiçbir toplum tarafından uygulanmasa dahi bunlar felsefi olarak kıymetlerinden bir şey kaybetmeyecektir. Başka bir ifadeyle dikey boyuttaki değerlerin yatay boyutta uygulanmaması ya da toplumsal yaşamda başarılı bir görüntü sunamaması bu değerleri savunma noktasında bu dine inananlar için bir endişeye yol açmamalıdır. Bu çağda İslâm'ın iktisadi hayat için önerdiği ilkelerin farklı sebeplerle pozitif olarak uygulanamaması ya da bu ilkelere dayalı oluşturulduğunu iddia edilen iktisadi sistemler uygulamada başarılı bir görüntü veremese de bu ilkeler üstün olma niteliğini kaybetmeyecektir.

Transandantal kaynaklı dikey boyuttaki iktisadi kural ve değerler ile bunların yatay düzlemde aktüalize oluşları arasındaki ilişki de son derece önemlidir. Yatay düzlemdeki bu değerlerin görüntüsü, başarılı ya da başarısız uygulamaları dikey düzlemdeki bu değerler için asla bir kriter niteliğinde olmamalıdır. Başka bir ifadeyle bu değerlere dayalı oluşturulan iktisadi kuruluşların toplumsal yaşamda olumlu görüntüler verememesi bu dikey değerlere asla gölge düşürmemelidir. Ancak düz bir mantıkla konu ele alınınca bu ilke ve değerlerden böyle başarısız bir yaşam modeli ortaya çıkmaktadır, o halde “bu değerler hayatın gerçekleriyle barışık değerler değildir” şeklindeki bir anlayış kabul edilebilir olmaktan uzaktır. İslâm toplumlarında yatay düzlemdeki görüntüler dikey düzlemdeki değerlerin savunulmasına engel olmamalıdır. Entelektüel bakış bunu gerektirmektedir.

İslam dini insanların hayatının her aşamasını düzenleyici ilkeler koymuştur. Bu konuda insanın doğal yapısı olan “insan fitratı”nı zorlamamıştır. Hatta ne zaman bir zorluk olsa dinimiz orada bir kolaylık yolunun açılmasını önermiştir. İnsanın doğal yapısında mal ve mülke karşı bir ilgi vardır. Bu ilgi aşırıya gittikçe başkalarının hak ve hukuklarını ihlal edecek boyuta gelir. İslam dini insanın bu yönünü istenilen düzeyde tutmak için zekât ve sadaka gibi ibadetler önermiştir. Bu ibadetlere uymak bir yana başkalarına haksızlık yapılması durumunda adaletin gereği olarak bir takım cezalar öngörmüştür.

İslam, zengin Müslümanların zorunlu ibadetlerden zekâtı Kur'an'da emredilen yerlere sarf etmesini emreder. Ancak toplumun sosyal eşitlik açısından istenilen refah düzeyine yükselmemesi durumunda sadaka denilen gönüllü ibadete devreye girmektedir. Ekonomik şartların ağırlaşması ve iktisadi olarak olağanüstü hallerin yaşandığı anlarda kişinin başkalarını kendisine tercih etmek anlamına gelen "isar" boyutunda bir fedakârlık göstererek bencilliğini yenmesi tavsiye edilmiştir. İslam toplumunda vatandaşlık açısından Müslümanlar olduğu gibi farklı dinlerden vatandaşlar (zımmi) da bulunmaktadır. Bu manada Müslümanlar kendi aralarında sosyal dayanışma içinde oldukları gibi bu insanlara karşı da insani dayanışma içinde olmaları bir görev olarak kabul edilmiştir.

İslam, insanların bireysel hayatını düzenlediği gibi toplumsal hayatını da düzenlemektedir. Bu konuda bireysel ve toplumsal yaşamda zulüm ve haksızlıklardan uzak "erdemli toplum" (Medinetü'l-Fâzıla) inşa etmek için değerler koymuştur. Bu değerler soyut, insan fitratına aykırı ve realiteden uzak değildir. İslam toplumlarında bil fiil uygulanan değerlerdir.

İslam'ın iktisadi hayat için önerdiği değerler parçacı yaklaşımlarla ele alınarak incelenmemelidir. Bu sistemin bir bütün olduğu göz ardı edilmemelidir. Ayrıca İslam, ortaya koyduğu ilke ve değerlerle beşeri sistemlerin ortaya çıkardığı sorunlara çözüm üretme mekanizması da değildir. Son yüzyılda "İslam sosyalizmi", "İslam'ın sol yorumu" hatta "İslam kapitalizmi" gibi eklerle İslam'ın özgün ilkeleri bu ideolojilere monte edilerek eklektik yapılar ortaya çıktı. Zaman geçtikçe konjoktürel bakış açılarının ne denli kısa ömürlü olduğu ortaya çıktı. Bu nedenle İslam'ın iktisadi hayata ilişkin ilke ve değerlerin zaman ötesi yapısını perdeleyecek yorumlardan uzak durmak gerekir.

KAYNAKÇA

- Abdullahoğlu, Sıdkı, İslam Ekonomisi Çalışmak, *İslam Ekonomisi*, Sercan Karadoğan (Ed.) Alioğlu Matbaacılık, İstanbul 2014.
- Altan, Mikail, Faizsiz Bankacılığın Temelleri, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, s. 16. 2010.
- Aral, Vecdi, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1975.
- , Hukuki Değer Olarak Adalet, *Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, Hayrettin Ökçesiz (Ed.) Kurtiş Matbaası, İstanbul 1997.
- , *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1992.
- Arsal, Sadri Maksudî, *Hukuk Felsefesi Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1945.
- Askerî, Ebû Hilâl, *el-Furûku'l-Lugaviyye*, Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, Kahire (t. y.).
- Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'ân-ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları", *Diyanet İlmî Dergi*, c. XXIX, sayı: 2.
- Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhim el-Ensârî, *Kitâbu'l-Harâc*, (Çev. Müderris-zâde Muhammed Atâ'ullah Efendi) Gaye Matbaacılık, Ankara 1982.
- Güriz, Adnan, Adalet İdesinin Tartışılması, *Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, Hayrettin Ökçesiz (Ed.) Kurtiş Matbaası, İstanbul 1997.
- Hadduri, Majid, *İslâm'da Adalet Kavramı*, Selahattin Ayaz (Çev.) Doğan Ofset, İstanbul 1991.
- Hatemi, Hüseyin, *Hukuk Devleti Öğretisi*, Gümüş Basımevi, İstanbul 1989.
- , İslâm'da İnsan Hakkı ve Adalet Kavramları, *Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları (Kutlu Doğum Haftası 1993-1994)* Ankara 1996.
- Hirş, Ernest, Felsefe, Selçuk Veziroğlu (Çev.) *Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, Hayrettin Ökçesiz (Ed.) Kurtiş Matbaası, İstanbul 1997.
- İbn Abdisselam, İzzuddin Muhammed Abdülaziz, *Kavâidu'l-Ahkâm fî Mesâlihi'l-Enâm* (el-Kavâidu'l-Kubrâ), Dâru'l-Kalem, Dimesk (t. y.).
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsuddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr, *İ'lâmu'l-Muvakkû'n a'n Rabbi'l-Â'lemîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- İkbal Zamir-Mirakhor Abbas, Finansal Katılımda İslâmî Perspektif, *Ekonomik Gelişim ve İslâmî Finans*, (Editörler: Zamir İkbal ve Abbas Mirakhor) Pasifik Ofset, İstanbul 2014.
- Kahf, Monzer, İslam Ekonomisi: Tanım ve Metodolojisi Üzerine, *İslam Ekonomisi*, Sercan Karadoğan (Ed.) Alioğlu Matbaacılık, İstanbul 2014.
- Mirakhor Abbas-Bao Wang Yong, İslâmî ve Klasik Finans Sistemlerinin Epistemolojik Temelleri, *Ekonomik Gelişim ve İslâmî Finans*, (Editörler: Zamir İkbal ve Abbas Mirakhor) Pasifik Ofset, İstanbul 2014.
- Ongan, Nilgün Tunçcan, İslam Ekonomisinde Bölüşüm, *Çalışma ve Toplum*, 2008/4
- Stratenwerth, Günther Hukuk Felsefesi, Doğan Özlem (Çev.) *Çağdaş Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, Hayrettin Ökçesiz (Ed.) Kurtiş Matbaası, İstanbul 1997.
- Türkî, Abdullâh b. Abdülmuhsin, *Esbabu İhtilâfi'l-Fukahâ*, (m.y.) Beyrut 1998.
- Topakkaya, Arslan, Sosyal Adalet Kavramı Sadece Bir İdeal midir? *Erciyes*

- Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1,2, Kayseri 2009.
- Vural, Muammer, “Pozitif Hukuk İle İslam Hukuku Arasında Menşee ve Organik Kaynak Açısından Bir Mukayese” *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl:15, Sayı: 48 (Yaz 2011).
- Yörük, Abdülhak Kemal, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1952.
- Yusuf Musa, Muhammed, *Fıkh-ı İslâm Tarihi*, Ahmed Meylani (Çev.) Özdemir Basımevi, İstanbul 1973.
- Zaman, Asad, İslam İktisadını Yeniden Tanımlamak, *İslam İktisadını Yeniden Düşünmek*, Necmeddin Kızılkaya (Ed.) Limit Ofset, İstanbul 2014)

Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1,2, Kayseri 2009.

Vural, Muammer, “Pozitif Hukuk İle İslam Hukuku Arasında Menşe ve Organik Kaynak Açısından Bir Mukayese” *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl:15, Sayı: 48 (Yaz 2011).

Yörük, Abdülhak Kemal, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1952.

Yusuf Musa, Muhammed, *Fıkh-ı İslâm Tarihi*, Ahmed Meylani (Çev.) Özdemir Basımevi, İstanbul 1973.

Zaman, Asad, İslam İktisadını Yeniden Tanımlamak, *İslam İktisadını Yeniden Düşünmek*, Necmeddin Kızılkaya (Ed.) Limit Ofset, İstanbul 2014)